

‘અભિજ્ઞાન શાકુંતલ’માં યુગબોધ

મહાકવિ કાલિદાસનું નામ વૈશ્વિક ફલક ઉપર જાણીતું છે.સંસ્કૃત સાહિત્યના આ મહાકવિ અને તેમની રચનાઓ આજના યુગની સ્થિતિ-પરિસ્થિતિનાં સંદર્ભે પણ પરફેક્ટ પેનલની ભૂમિકા ભજવી શકે તેમ છે.આ મહાકવિના સમય બાબતે મતમતાંતરો છે,ઉમાશંકર જોશી આ મતમતાંતરોનો વિમર્શ કરીને કંઈક આવું લખે છે-“એટલે કે કાલિદાસનાં સમયની પૂર્વમર્યાદા ઈ.પૂ. બીજો સૈકો અને ઉત્તર મર્યાદા ઈ.સ. છઠ્ઠા સૈકાનો અંત,બલકે વત્સભટ્ટીએ કરેલું અનુકરણ આદિ વિગતોને પુરાવારૂપ ગણીએ તો ઈ.સ.૪૫૦ લેખાય.આ બે મર્યાદાઓ વચ્ચે કાલિદાસનો સમય હોય શકે.ઈ.સ.પૂર્વનાં પહેલા સૈકામાં કાલિદાસ થઈ ગયા એમ માનનાર રૂઢિવાદી પક્ષ છે,જ્યારે કાલિદાસ ગુપ્ત સમયમાં ઈ.સ.ના ચોથા સૈકાનાં અંતમાં થઈ ગયા એમ બીજો પક્ષ દલીલ કરે છે.”૧ વળી કાલિદાસના જીવન વિશે પણ અનેક ક્વિદંતી જાણીતી છે.જે હોય તે,પણ વિશ્વના મહાકવિઓમાં અનેરું સ્થાન ધરાવનાર આ મહાકવિ કાલિદાસ ઋતુસંહાર,રઘુવંશ,મેઘદુત,અભિજ્ઞાન શાકુંતલ,કુમારસંભવ,માલવિકાગ્નિમિત્ર,વિક્રમોર્વશીયમ જેવી કૃતિઓ દ્વારા અમર છે.સચીરાની ગુર્દ કાલિદાસ ઔર શેક્સપિયર નામના તુલનાત્મક અભ્યાસના લેખમાં નોંધે છે-“કાલિદાસ ને અપની અમર કલાકૃતિયો દ્વારા સંસ્કૃત સાહિત્ય કો એક નવિન દિશા કી ઓર ઉન્મુખ કિયા,ઉસમે નઈ અંતર્ચેતના ભરી ઔર અપની અપૂર્વ કલા-મર્મજતા , સૂક્ષ્મ અંતર્દ્રષ્ટિ તથા વિશ્લેષક બુદ્ધિ સે નાટ્ય સાહિત્ય કી પરિધિ કો વ્યાપક ઔર મહત્વપૂર્ણ બનાયા!૨ ઉપમામાં શ્રેષ્ઠ ગણાયેલા કાલિદાસે પોતાના નાટકોમાં શ્રુંગારરસને ભરપુર ગાયો છે અને મનુષ્યજીવનના રહસ્યોને ઉજાગર કરેલા છે એટલે જ તો ઉમાશંકર જોશી તેમણે વિશ્વદર્શી કવિ ગણાવતા લખે છે-“કાલિદાસની કોઈ વિશેષતા હોય તો તે જીવનનું અખિલાઈપૂર્વક દર્શન કરવાની એમનામાં ઊંચા પ્રકારની શક્તિ છે તેને લીધે છે.”૩ અહીં આવા વિશ્વદર્શી સર્જકના નાટક ‘અભિજ્ઞાન શાકુંતલ’ વિશે ચર્ચા કરવાનો ઉપક્રમ છે.અભિજ્ઞાન શાકુંતલમાંથી પ્રાપ્ત થતા યુગબોધ વિશે રજૂઆત કરવી છે.

અભિજ્ઞાન શાકુંતલ નાટકનું કથાવસ્તુ ટુંકમાં જોઈએ તો પુરુવંશની યશકલગી સમાન રાજા દુષ્યંત શિકારે નીકળે છે અને શિકારની પાછળ દોડતા મહામુનિ કણ્વનાં આશ્રમમાં પહોંચે છે.કણ્વની ગેરહાજરી દરમિયાન દુષ્યંત કણ્વની મેનકા અપ્સરા દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી પુત્રી શકુંતલાના અપાર સૌન્દર્યથી આકર્ષાઈને તેના પ્રેમમાં પડે , સામે શકુંતલા પણ દુષ્યંતનાં પ્રેમમાં પડે.બંને જાણી-સમજી ,ચર્ચા કરીને ગાંધર્વલગ્ન કરે અને ત્યાર બાદ દુષ્યંત આશ્રમમાંથી રવાના થાય પરંતુ રવાના થતા પહેલા તે પોતાના નામના અક્ષરોવાળી વીંટી શકુંતલાને આપતો જાય છે.દુષ્યંતના વિરહમાં ઝૂરતી અને તેની યાદોમાં ડૂબેલી શકુંતલા આંગળે આવેલા દુર્વાસા મુનિનો અતિથીસત્કાર કરવામાં નિષ્ફળ જતા દુર્વાસા મુનિ શાપ આપે છે કે –“અનન્ય મનથી જેને યાદ કરવાને લીધે તું મારા જેવા તપોધનની અવગણના કરે છે તે જ તને ભૂલી જશે!”૪ શકુંતલાની સખી પ્રિયંવદા દુર્વાસા મુનિની માફી માગી શાપ પાછો લેવા વિનંતી કરે છે ત્યારે દુર્વાસા મુનિ કહે છે-“મારો શાપ કદી મિથ્યા તો નહીં જ થાય.મારા શાપ પ્રમાણે તમારી સખી જેને યાદ કરી રહી હતી એ એણે જરૂર ભૂલી જશે.પણ પછી

એણે આપેલા ઓળખચિહ્નને જોતા જ પુનઃ સ્મૃતિ તાજી થઈ જશે અને આમ મારા શાપનું નિવારણ થશે.”૫ કષ્ટ મુનિ આશ્રમમાં પાછા ફરે અને શકુંતલાને સાસરે મોકલવા માટે વિદાય કરે છે.શકુંતલાની આંગળીમાં રહેલી દુષ્કાંતે આપેલી વીંટી રસ્તે નદીમાં નીકળી જાય છે.દુષ્કાંત શકુંતલાને ઓળખવાની ના પાડી દે છે,શકુંતલાને દુર્વાસા મુનિનો શાપ સાબિત થતો દેખાય છે.સમય જતા એક માછીમારને માછલી કાપતી વખતે માછલીના પેટમાંથી વીંટી મળે,એ વીંટી બજારમાં વેચવા જતા પોલીસ તેને પકડીને રાજા દુષ્કાંત પાસે લઈ જાય છે.રાજાને વીંટી જોતા જ બધું યાદ આવી જાય છે અને પોતાની ભૂલનો અહેસાસ થાય છે ,શકુંતલા સાથેના ગાંધર્વલગ્ન યાદ આવે છે.અંતમાં મરીચિના આશ્રમમાં રાજા દુષ્કાંત સિંહનાં બચ્ચા સાથે રમત રમી રહેલા- સિંહના બચ્ચાના મોઢામાના દાંત ગણી રહેલા સર્વદમન નામના બાળકને (પાછળથી જેનું નામ ભરત પડ્યું અને એના નામ ઉપરથી આપણા દેશનું નામ ભારત પડ્યું) જોઈને તેને તે પોતાનું સંતાન લાગે છે.ત્યાં જ શકુંતલા પણ આવી પહોંચે છે,સર્વદમન દુષ્કાંત-શકુંતલાનો જ પુત્ર છે.બંને પ્રેમીઓનું મિલન થાય છે.

આ નાટકની કથાને જોતા ખ્યાલ આવે છે કે કાલિદાસે જે આલેખન કર્યું છે તે આજના યુગને પણ કેટલું માર્ગદર્શક બની રહે છે જેમ કે શિકારે નીકળેલા દુષ્કાંત આશ્રમનાં વિસ્તારમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેનો સારથિ કહે છે –“મહારાજ ! મને લાગે છે કે આપણે જરૂર કોઈ ઋષિમુનિના આશ્રમની નજીકમાં આવી ગયા છીએ .અને જો એમ હોય તો આશ્રમના પરિસરમાં શિકાર કરવો પાપ ગણાશે .”૬ પ્રવેશ પહેલાં દુષ્કાંતની મહત્વની કામગીરી જુઓ- “દુષ્કાંતે શરીર ઉપરના રાજવી અલંકારને એક પછી એક ઉતારવા માંડ્યા.”૭ સારથી એ બાબતમાં પુછે છે તો દુષ્કાંતનો જવાબ કંઈક આવો છે- “સારથી આ તો તપોભૂમિ કહેવાય.એમાં રાજા થઈને ન જવાય.એમાં પ્રવેશવા તો તપસ્વી થવું પડે.અલંકારો ધારણ કરીને આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાથી આશ્રમની મર્યાદાનો લોપ થાય .”૮ -આશ્રમ એટલે વિદ્યાધામ અને આજના સંદર્ભે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ,રાજા એટલે આજના સંદર્ભે રાજકીય નેતાઓ.ઋષિમુનિ એટલે જ્ઞાન આપનાર શિક્ષકો.રાજા દુષ્કાંત આશ્રમમાં રાજા બનીને નથી જતો,પણ રાજા મટીને જાય છે.એક સામાન્ય માણસ તરીકે તે આશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને આશ્રમને અદકેરું મહત્વ આપે છે.આજે રાજકારણ જે રીતે શિક્ષણ ઉપર હાવી બન્યું છે તે રાજકારણે કાલિદાસનું આ દર્શન સમજવું પડશે,તો જ એક સારા જ્ઞાની અને સમજુ સમાજનું નિર્માણ થઈ શકશે.શિક્ષણથી સર્વોપરી બીજી કોઈ બાબત નથી.અને શિક્ષણ કે શિક્ષકની ઊપેક્ષા કોઈ પણ સંજોગોમાં થવી ન જોઈએ એવું સ્પષ્ટ આલેખન અહીં કાલિદાસે કર્યું છે.શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનું ધ્યાન રાજકારણે રાખવું જોઈએ,આજે તો વિષયો બંધ થવાથી લઈને ફિક્સ વેતન સુધીના પ્રશ્નો વિકરાળ છે.રાજા દુષ્કાંત આશ્રમ માટે ચિંતિત છે, પોતાની પાછળ આવતાં સૈનિકોને લીધે તપોવનને નુકશાન પહોંચે છે ત્યારે દુષ્કાંત-“અરેરે આ ખુબ ખોટું થયું .મને શોધવા નીકળેલા મારા સૈનિકો તપોવનને કલુષિત કરે એ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી .મારે એમને તપોવનમાં પ્રવેશતા અટકાવવા જોઈએ.”૯ અને આજે તો રાજકારણીઓ પોતાના સ્વાર્થના રોટલા શેકવા માટે સૌપ્રથમ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને જ નિશાન બનાવે છે અને ગંદા ગોબરા રાજકારણનો પરિચય યુવાનોને ભણવાની ઉંમરે થઈ જાય છે,પછી લગભગ જ્ઞાન મેળવવા માટેની તેમની દ્રષ્ટિ બંધ થઈ જાય છે.ખરેખર થવું તો એ જોઈએ કે જ્ઞાનની સંસ્થાઓમાં મોટામાં મોટા રાજકારણીએ નતમસ્તક બનીને જ્ઞાનની વાત સાંભળવી-સમજવી જોઈએ,એ જ આદર્શ રાજા છે.જુઓ ઉમાશંકર જોશીનો મત-“આદર્શ રાજાનું કાલિદાસના મનમાં ચિત્ર છે, બીજા અને પાંચમા અંકમાં એને એ શબ્દબદ્ધ કરવાની તક લે છે . XXX “શિક્ષણ ઉંચી કક્ષાનું અપાતું હોય એમ લાગે છે –આશ્રમ બાલિકાઓ ઇતિહાસ પ્રબોધી ભણી છે અને વાંચતા લખતા જાણે છે. રાજા પોતે ચિત્રકળામાં ભારે નિપુણ છે. સંગીતશિક્ષણ પણ

પ્રચલિત છે .૧૦ અને આવો રાજા પોતે પ્રજાજનો પ્રત્યે હમેશા કાર્યદક્ષ બની રહે છે જેમ કે ન્યાયાસન પરથી હમણાં જ ઉઠીને આરામ કરી રહેલા દુષ્ટાંતને આશ્રમવાસીઓ આવ્યા અંગેના સમાચાર આપવા આવેલો કંચુકી કહે છે કે-‘સુર્ય,પવન અને રાજા તો રાત-દિવસ અવિરત પોતાના કાર્ય કરતા રહે છે.રાજાનું કાર્ય તો લોકતંત્ર ચલાવવાનું છે.લોકતંત્ર ચલાવનારને આરામ કરવો કેમ પાલવે ! વળી રાજા તો પ્રજાની આવકના છઠ્ઠા ભાગ ઉપર જીવનારો હોય છે.પ્રજાના હિત માટે સદા તત્પર રહેવું એ એનો પ્રથમ ધર્મ છે.’ લોકતંત્રમા રાજાની,રાજ્યના વડાની-હાલના સમયમાં રાજકીય નેતાઓની નૈતિક ફરજને કાલીદાસે અહીં સ્પષ્ટ અને સીધી રીતે દર્શાવી છે,જેની હાલના સમયમાં ખુબ જ જરૂરિયાત છે.

આજે પ્રકૃતિથી માણસ વિખૂટો પાડી ગયો છે ત્યારે કાલિદાસે અહીં પ્રકૃતિને સમર્થતાથી નિરૂપી છે,પ્રકૃતિનાં સાન્નિધ્યમાં દુષ્ટાંત-શકુંતલાનું મિલન,વૃક્ષ-વનરાજી પ્રત્યે શકુંતલાનો વિશિષ્ટ સંબંધ આ નાટકનું નોંધપાત્ર પાસુ છે.એટલે જ ઉમાશંકર જોષીએ નોંધ્યું છે-“ પ્રકૃતિનાં અને માનવ લાગણીનાં સુક્ષ્મમાં સુક્ષ્મ સ્પંદનો ઝીલવામાં કાલિદાસની કળા સહેજે ખીલી ઉઠે છે.”૧૧ મિલન અને વિરહની પળોમા આ બંને પાત્રો પ્રકૃતિ સાથે સંવાદ કરે છે અને પોતાના સ્વજનોની જેમ લાગણી વ્યક્ત કરે છે.આજે કપાતા જતા જંગલો અને વધતા જતા શહેરની કુરુપતાને સામે રાખીને કાલિદાસનું આ વર્ણન વાંચીએ તો આપણને અંદાજ આવી જશે કે આપણે પ્રગતિ-વિકાસના નામે પ્રકૃતિ સાથે શું કરવા બેઠા છે ! પર્યાવરણને લગતી વિવિધ સમસ્યા અને કુદરતી આપત્તિઓના મૂળમાં આપણે કાઢી નાખેલું પ્રકૃતિનું ધનોત-પનોત છે.પ્રકૃતિ સાથે સંવાદિતા સાધવી અત્યંત જરૂરી છે અને પ્રકૃતિથી વિખુટા પડવાનું મનુષ્યને પોષાય એમ નથી એવું જ કંઈક કાલિદાસ આડકતરી રીતે આપણને જણાવે છે.

આ નાટકમાં બે પાત્રો વચ્ચે સાચો પ્રેમ છે,વિરહ છે અને મિલન છે.ગાંધર્વલગ્નની મહત્વપૂર્ણ ઘટના આ નાટકમાં છે.દુષ્ટાંત એક જગ્યાએ કહે છે કે ‘પ્રેમ એ તો પ્રભુની પ્રસાદી છે,પ્રભુના આશીર્વાદ છે.જેણે પ્રેમ નથી કર્યો કે જે પ્રેમ નથી પામ્યો એનું જીવન નર્ક છે નર્ક ! પ્રેમ જીવનનો આનંદ છે.પ્રેમ જીવનનું સુખ છે.પ્રેમ જીવનની સાધના છે,સફળતા છે.પ્રેમ પ્રભુનો પયગામ છે.પ્રેમ આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવે છે.પ્રેમ જીવનનો સઘળો વૈભવ છે.પ્રેમ અનંત છે,અદ્વૈત છે,એકરૂપ છે.હું દેવોને પણ દુર્લભ એવા પ્રેમને પામ્યો છું.શકુંતલા માટું પ્રીતિપાત્ર છે.એના હૃદયમાંથી વહેલી પ્રેમની સરવાણીએ મારા હૃદયને પરિતૃપ્ત કર્યું છે.શકુંતલા વિનાની પ્રત્યેક પળ મને વસમી લાગે છે.એના વિના મારા જીવનમાં અંધકાર છવાઈ ગયો છે.’૧૨ આજના સમયમાં પણ પ્રેમલગ્નને લઈને અનેક સમસ્યાઓ રોજબરોજ જોવા મળે છે ત્યારે કાલિદાસના આ બે પાત્રો પોતાની મરજી મુજબ મા-બાપને જણાવ્યા પૂછ્યા વિના ગાંધર્વલગ્નથી લગ્નસંબંધે જોડાય છે એ ખરેખર કાલિદાસના પાત્રોનું ક્રાંતિકારી પગલું છે.શાસ્ત્રોમા લગ્નના પ્રકારોની ચર્ચા થયેલી છે તેમાં ગાંધર્વલગ્ન વિશેષ પ્રકારના લગ્ન છે.ગાંધર્વલગ્ન માટે ભગવદ્ગોમંડલ ઓનલાઈનમા કંઈક આવું લખાયું છે-“ આ પ્રકાર બહુજ રોમાંચક મનાય છે. એમાં માબાપની સંપત્તિ (અહીં સંમતિ હોવું જોઈએ?) માગવામાં આવતી નથી. ખાસ કોઈ લગ્નક્રિયા કરવામાં આવતી નથી, તેમજ સમાજ સમક્ષ તેની ખાસ જાહેરાત થતી નથી. એનું મુખ્ય તત્ત્વ વરકન્યાની અરસપરસ સંમતિ કહી શકાય. એકબીજાને કુલહારનું અર્પણ અને પરસ્પરને વફાદાર રહેવાનું વચન એટલી જ લગ્નક્રિયા ગાંધર્વવિવાહ માગે છે એમ કહીએ તો કહી શકાય. એને પૂર્ણ પ્રેમલગ્નનું નામ આપીએ તો ચાલી શકે. ઘણી વખત પ્રથમ મિલનના ઉત્સાહમાં ગાંધર્વ લગ્ન થતાં. દુષ્ટાંતશકુંતલાનાં

કલ્પઆશ્રમમાં થયેલાં લગ્ન એ ગાંધર્વ લગ્નનો પ્રકાર કહી શકાય. ઉષા-અનિરુદ્ધનાં લગ્ન પણ ગાંધર્વલગ્ન હતાં.” આ લગ્નમાં મહત્વ પ્રેમનું છે રીતિ-રિવાજોનું નહીં.સાચી લાગણીનો-પ્રેમનો સંબંધ હોય તો લગ્ન કરવામાં કોઈ વાંધો નથી એ જ તો યુગબોધ છે.આખરે સ્ત્રી-પુરુષનો સંબંધ અનેક રીતે સમાજને અસર કરે છે,ત્યારે મનપસંદ પાત્રની આવશ્યકતા ખુબ જ વધી જાય છે.ભારતમા જાતિ અંગેની રૂઢિચુસ્તતા હજુ ગઈ નથી અને પૂર્ણપણે જવાની પણ નથી કારણ કે રોજબરોજ Honour Killingના કિસ્સા વધતા જ રહે છે એવી સ્થિતિ છે ત્યારે આ નાટક પ્રેમલગ્નના સ્વીકારના યુગબોધને દર્શાવે છે.અહીં દુષ્યંત પરણિત હોવા છતાં શકુંતલાને ચાહે,શકુંતલા જાણે છે કે દુષ્યંત પરણિત છે તેમ છતાં તેણે ચાહે એ ઘટના ખરાબ કે અશ્લીલ નથી બનતી કારણ કે આ બન્ને પાત્રો આખી દુનિયા સામે એકમેકને સ્વીકારવા તૈયાર છે.અહીં શકુંતલાના દેહલાલિત્યના-સૌંદર્યના ભરપુર વખાણ છે અને એ અશ્લીલતા નથી એવો બોધ પણ પ્રાપ્ત થાય,વળી પ્રકૃતિના સાનિધ્યમા થતાં પ્રેમના અનુભવ જેવું બીજું કોઈ સુખ નથી એ સત્યનું જ્ઞાન પણ વાચકને લાઘે છે. અહીં તો આ બે પાત્રો ભરત નામના પ્રતાપી પુત્રનાં માતા પિતા છે.એટલે કાલિદાસે તેમના મિલન દ્વારા અહીં કંઈક ખાસ કહેવાનું-દર્શાવવાનું છે.જુઓ-“ કાલિદાસની દ્રષ્ટીમાં અખિલાઈ છે. કાલિદાસની દ્રષ્ટિ જીવનને સમગ્રતાથી જોનારી વિશ્વ દ્રષ્ટિ છે.”XXX “કાલિદાસને મન જે એકી સાથે વ્યક્તિનિષ્ઠ અને સમષ્ટિનિષ્ઠ હોય જેમાંથી સમાજની પરમ સેવા કરનાર નેતા પ્રાપ્ત થાય તે દામ્પત્ય, એ સ્ત્રીપુરુષ સંબંધની આદર્શ ભૂમિકા છે .દુષ્યંત શકુંતલાનો સંબંધ આવા આદર્શ દામ્પત્યરૂપે ખીલતો શાકુંતલ નાટકમાં જોવા મળે છે.”૧૩ પ્રેમ એ પરમેશ્વર એ ભાવના અહીં વ્યક્ત થયેલી છે જે યુગે યુગે પોતાનો પ્રભાવ જીવ માત્ર ઉપર પાથરે છે.

આ નાટકમાં મહત્વનો બનાવ છે રાજા દુષ્યંતનું શકુંતલાને ભૂલી જવું.કારણ કે દુર્વાસા મુનિએ શાપ આપ્યો હતો.દુર્વાસા મુનિનાં આગમન વખતે પણ શકુંતલા દુષ્યંતની યાદમાં જ ખોવાયેલી હતી અને મુનિ પ્રત્યે એનું ધ્યાન ન ગયું એ એનાથી અજાણતા થયેલી ભૂલ છે.શાપની પ્રક્રિયાને ઉમાશંકર જોશી આ રીતે મુલવે છે-“ ઉંચા ચારિત્ર્યવાળા સ્ત્રીપુરુષોને હાથે પણ ક્યારેક દોષ આચરાઈ જતો હોય છે.રજોગુણના પ્રભાવને લીધે સુજ્ઞ માણસો પણ ખોટે રસ્તે પગલું ભરી બેસે છે.અપર્થે પદમર્પયન્તિ હિ શ્રુતવન્તોપી રજોનિમિલિતા! અને એવા દોષને નિમિત્તે તે વ્યક્તિના આ આત્મશોધન માટે શાપની પ્રક્રિયા શરૂ થતી કાલિદાસ નિરૂપે છે .”૧૪ મિલનની ભવ્યતા સાથે વિરહની વેદનાને પણ માણસે સ્વીકારવી જોઈએ એવું પ્રેમીજનોને અહીં સીધું માર્ગદર્શન મળે છે,અહીં એકમેકને ભરપુર પ્રેમ કરવા છતાં બંને વિખુટા પડે છે,આ જાણે કે તેમની કસોટી છે-“સમાજનાં મેળમાં દુષ્યંત- શકુંતલાનું દામ્પત્ય ગોઠવાય એ પેહેલા કદાચ એમને આકરી તાવણીમાંથી પસાર થવાનું રહે.”૧૫ વીંટીનું ખોવાય જવું એ વિધિની વક્રતા છે,વિધિ સામે વ્યક્તિની લાચારી આજે પણ એટલી જ છે.કાલિદાસના પાત્રો એનાથી બચી શક્યા નથી તો સામાન્ય માણસની શિ વિસાત?સચીરાની ગુટ લખે છે-“કાલિદાસ ને દુષ્યંત કે પ્રસંગમેં અંગૂઠી કા આખ્યાન ડાલ કર અપને નાટક મેં જાન ફૂંક દી હૈ ઓર રજા દુષ્યંત કો ખી વિશ્વાસઘાત કે દોષ સે વિનિર્મુક્ત કર દિયા હૈ!૧૬

એક સાથે આ નાટકમાં કેટકેટલા યુગબોધના ઈંગીતો પડેલા છે.જુઓ-“ શાકુંતલમાં મૃગ્યા ,વસંતોત્સવ ,તરત ન્યાય કરવાની રીત,તપસ્વીઓ તરફથી પણ મળતો કર, સિપાઈઓમાં રુશવતખોરી,સૂરાતન,માદળિયાંનો ચાલ,શુકન,શહેરનું ધાંધલીયું જીવન,વ્રત, અતીથીપૂજા ,પ્રાણીઓ અને

વનસ્પતિ પ્રત્યે બંધુભાવ ,આવી અનેક વિગતો ઉપર પણ પ્રકાશ પડે છે.એમ કહી શકાય કે ભારતીય સંસ્કૃતિને ઈષ્ટ એવી સમાજરચનાનું સૌથી સૌન્દર્ય સમૃદ્ધ ચિત્રાંકન કાલિદાસની કાવ્ય પ્રતિભાએ કર્યું છે.”૧૭

આ નાટકમાં જ્ઞાનનો મહિમા છે, અભિજ્ઞાનનો મહિમા છે,જ્ઞાનની સ્મૃતિ અને વિસ્મૃતિ જ અહીં કથાને ગુંથે છે.આખરે તો જ્ઞાન જ વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિનાં મૂળમાં રહેલું હોય છે.અભિજ્ઞાન એટલે સરખું જ્ઞાન,ભગવદગોમંડલમાં એનો અર્થ છે- “ઓળખ,તે આ જ છે એવું જ્ઞાન” આ નાટકમાં પણ આજના યુગમાં માર્ગદર્શનરૂપ એવી કેટલીયે બોધાત્મક બાબતો સંદર્ભે ‘તે આ જ છે ’ એવું જ્ઞાન મળી રહે છે. અહીં દુષ્ટાંત-શકુંતલા લગ્ન કરે,દુષ્ટાંતની યાદમાં ખોવાયેલી શકુંતલા દુર્વાસા મુનિને આવકારી શકતી નથી,શકુંતલા જેની યાદમાં ખોવાયેલી હતી તે જ વ્યક્તિ શકુંતલાને ભૂલી જશે એવો શાપ દુર્વાસા મુનિ આપે, દુષ્ટાંતે આપેલી વીંટી શકુંતલા દ્વારા ખોવાઈ જાય,દુષ્ટાંત શકુંતલાનો અસ્વીકાર કરે,અને બાદમાં વીંટી જોતા જ શકુંતલાનો સ્વીકાર કરે એટલી જ ઘટના નાટકની મુખ્ય ઘટના છે અને મૂળ સમસ્યા સ્વીકાર-અંગીકારની જ છે.અભિજ્ઞાન એટલે એક અર્થ ‘સ્વીકાર,અંગીકાર’ પણ થાય છે.દુષ્ટાંત શકુંતલાનો સ્વીકાર કરતો નથી એમાં એનો વાંક નથી કારણ કે દુર્વાસા મુનિએ આપેલા શાપને લીધે જ દુષ્ટાંત બધું ભૂલ્યો છે અને શકુંતલા પાસે તેની એકમાત્ર નિશાની એવી વીંટી પણ નથી.એટલે દુષ્ટાંત નિર્દોષ છે અને વીંટી જોતા જ તેને બધું યાદ આવી જાય છે અને તે શકુંતલાનો સ્વીકાર કરે છે.આ સ્વીકાર એ માત્ર શકુંતલાનો નહીં પણ સત્યનો-જ્ઞાનનો સ્વીકાર છે,સત્ય-જ્ઞાન જો સમજાય જાય તો તરત એનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો એ જીવનદર્શન પણ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે.આજના યુગનો મનુષ્ય બધી સત્યતા (જ્ઞાન) જાણતો હોવા છતાં તે સત્યતા સામે આંખમિચામણાં કરતો જોવા મળે છે ત્યારે આ નાટક ખૂબ મહત્વનો બોધ આપે છે કે સત્યનો (જ્ઞાનનો) સ્વીકાર-અંગીકાર કર્યા વિના ન ચાલે.સત્યની(જ્ઞાનની) જાણ ન હોય તો કોઈ વાંધો નહીં પણ સત્ય જાણમાં આવે(અભિજ્ઞાન થાય) એટલે તરત તેનો અમલ કરવો જોઈએ.વળી જરૂરી નથી કે બધું જ સત્ય (જ્ઞાન) આપણને પસંદ પડે પણ એનો સ્વીકાર એ જ સાચો રસ્તો છે.આવો અભિજ્ઞાનનો મહાન યુગબોધ આ કૃતિ સહજતા-સરળતાથી આપે છે કારણ કે આ કાલિદાસની કૃતિ છે અને કાલિદાસને મહાકવિ અમસ્તા જ નથી કહેવાયા.

* (શ્રી એમ.આર.દેસાઈ આર્ટસ અને ઈ.ઈ.એલ.કે.કોમર્સ કોલેજ-ચીખલી ખાતે તા-૧૯/૦૩/૨૦૧૬ના રોજ યોજાયેલ રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદમાં રજૂ કરેલ પેપર કેટલાક સુધારા સાથે)

સંદર્ભ-

1. શાકુંતલ,મૂળ રચયિતા –મહાકવિ કાલિદાસ, અનુવાદક-ઉમાશંકર જોશી ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય,અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ –મેં ૨૦૧૧ ,પ્રસ્તાવના લેખ, પૃ .૭૪
2. સાહિત્ય-દર્શન,પ્રથમ ભાગ,સચીરાની ગુર્ટુ,ગૌતમ બુક ડિપો,દિલ્લી,સન-૧૯૫૦,પૃ.૨૬
3. શાકુંતલ,મૂળ રચયિતા –મહાકવિ કાલિદાસ, અનુવાદક-ઉમાશંકર જોશી ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય,અમદાવાદ,પુનર્મુદ્રણ –મેં ૨૦૧૧ ,પ્રસ્તાવના લેખ, પૃ.૬૯

4. અભિજ્ઞાન શાકુંતલ, મૂળ રચયિતા મહાકવિ કાલિદાસ,રૂપાંતર-વિનુભાઈ ઉ. પટેલ,પ્રવીણ પબ્લિકેશન, રાજકોટ ,પ્ર .આ ૨૦૧૦ ,પૃ .૫૧
5. એજન, પૃ .૫૧-૫૨
6. એજન, પૃ .૧૦
7. એજન, પૃ ૧૨
8. એજન
9. એજન,પૃ -૨૪
10. શાકુંતલ,મૂળ રચયિતા -મહાકવિ કાલિદાસ, અનુવાદક-ઉમાશંકર જોશી, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ ,પુનર્મુદ્રણ -મેં ૨૦૧૧ ,પ્રસ્તાવના લેખ, પૃ.૬૮-૬૯
11. એજન-પૃ.૫૯
12. અભિજ્ઞાન શાકુંતલ, મૂળ રચયિતા મહાકવિ કાલિદાસ,રૂપાંતર-વિનુભાઈ ઉ. પટેલ,પ્રવીણ પબ્લિકેશન,રાજકોટ,પ્ર .આ ૨૦૧૦, પૃ.૮૫
13. શાકુંતલ,મૂળ રચયિતા -મહાકવિ કાલિદાસ, અનુવાદક-ઉમાશંકર જોશી, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ ,પુનર્મુદ્રણ -મેં ૨૦૧૧ ,પ્રસ્તાવના લેખ,પૃ .૪૦
14. એજન,પૃ .૩૭
15. એજન,પૃ .૨૩
16. સાહિત્ય-દર્શન,પ્રથમ ભાગ,સચીરાની ગુર્ટ,ગૌતમ બુક ડિપો,દિલ્લી,સન-૧૯૭૦,પૃ.૨૬
17. શાકુંતલ,મૂળ રચયિતા -મહાકવિ કાલિદાસ, અનુવાદક-ઉમાશંકર જોશી, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ ,પુનર્મુદ્રણ -મેં ૨૦૧૧ ,પ્રસ્તાવના લેખ, પૃ.૬૯

*****

ડૉ. મનોજ માહ્યાવંશી

આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

ગુજરાતી વિભાગ

ડૉ.એપીજે અબ્દુલ કલામ ગવર્મેન્ટ કોલેજ

સિલવાસા